

DICLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayıncı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 27 • Sayı | Issue 1 • Haziran | June 2024

Sidretü'l-Müntehâ ve Cennetü'l-Me'vâ' ya Dair Bir İnceleme

A Review on Sıdratu'l-Muntahâ and Cennetu'l-Me'vâ'

Hacı ÇİÇEK

Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi
Arap Dili Eğitimi (Arapça Öğretmenliği)
Adıyaman, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Adıyaman University Education Faculty
Arabic Language Teaching (Arabic Language Teaching)
Adıyaman, Türkiye

hcicek02@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4735-6349>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 24.09.2023 • Kabul Tarihi | Accepted: 14.03.2024 • Yayın Tarihi | Published: 28.06.2023

Atıf | Cite As

Çiçek, Hacı. "Sidretü'l-Müntehâ ve Cennetü'l-Me'vâ' ya Dair Bir İnceleme". *Dicle İlahiyat Dergisi* 27/1 (Haziran 2024), 1-14. <https://doi.org/10.58852/dicd.1365670>

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Sidretü'l-Müntehâ ve Cennetü'l-Me'vâ' ya Dair Bir İnceleme

Öz

Her kutsal kitabın, taraftarları nezdinde oldukça önemli bir yeri vardır. Bu itibarla tarihte kutsal kitap ile metinler hakkında birçok bilgi verilmiş, görüş belirtilmiş ve yorum yapılmıştır. Kur'ân da aynı süreci yaşayan kutsal kitapların başında gelmektedir. Nitekim Kur'ân itikadî, cezaî, ticarî ve ahlakî değerlerin yanı sıra insanın bilgisi dışındaki birçok varlık ile mekânı peygamberlere bildirmiştir. Yüce Allah, gayb kapsamındaki haberleri, peygamberlere iletmış, onlar da olduğu gibi insanlara aktarmıştır. Örneğin Kur'ân, Hz. Peygamber'in isrâ ve mirâc diye bir süreci yaşadığını, doğru yoldan sapmadığını, gördüklerini arzularına göre aktarmadığını, gözünün gördüğünü kalbinin yalanlamadığını, gözünün kaymadığını ve hedefinden şaşmadığını bildirmiştir (en-Necm, 53/2-3). Hz. Peygamber'e gösterilen mekânlar arasında Sidretü'l-Müntehâ ve Cennetü'l-Me'vâ diye adlandırılan kutsal mekânlar dikkat çekmektedir. Müfessirler, söz konusu mekânlar hakkında yorumlar yapmış; ne var ki onların bazı yorumları tefsir usûlü metodolojisi dışına çıktığı söylenebilir. Hatta bazı yorumların, İsrâiliyyât eksenli rivâyetlerin etkisinde kaldığı müşahede edilmiştir. İsrâiliyyât'ın genelde Ka'bü'l-Ahbâr (ö.32/652-53), Abdullah b. Selâm (ö.43/663-64), Vehb b. Münebbih (ö.114/732) ve İbn Cüreyc (ö.150/767) gibi şahıslar aracılığıyla tefsir kitaplarına girdiği konusunda fikir birliği vardır. Bu şahıslardan aktarılan rivâyetler, oldukça farklılık arz etmektedir. Bu çalışmada Sidretü'l-Müntehâ, Cennetü'l-Me'vâ ile Sidre Ağacına dair müfessirlerin görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Necm Sûresi, Hadis, Sidretü'l-Müntehâ, Cennetü'l-Me'vâ.

A Review on Sidratu'l-Muntahâ and Cennetu'l-Me'vâ'

Abstract

Each holy book has a very important place in the eyes of its adherents. In this respect, a lot of information has been given, opinions have been expressed and comments have been made about the holy books and texts throughout history. The Qur'an is one of the holy books that went through the same process. As a matter of fact, the Quran informed the prophets about religious, criminal, commercial and moral values, as well as many beings and places beyond the knowledge of man. The news about the unseen was conveyed to people through prophets without any excess or omission. For example, in the Qur'an it is reported that the Prophet went through a process called isra and miraj, that he did not deviate from the right path, that he did not convey what he saw according to his desires, that his heart did not deny what his eyes saw, that his eyes did not wander, and that he did not deviate from his goal (Najm, 53/2-3). Among the places shown to the Prophet, two sacred places called Sidrat al-Muntahâ and Cannat al-Ma'vâ attract attention. Commentators, sciences have made many comments about the places; However, it can be said that some of their comments go beyond the tafsir methodology. It has even been observed that some interpretations were influenced by Isra'iliyyat-oriented narrations. It is a consensus that Isra'iliyyat entered in through such people as generally mentions Ka'b al-Akhbâr (d.32/652-53), Abdullah b. Salâm (d.43/663-64), Wahb b. Munabbih (d.114/732) and İbn Jürayc (d.150/767) is a that it the tafsir books people. The narrations conveyed by these people vary greatly. In this study, the opinions of commentators on Cannat al-Ma'vâ, Sidrat al-Muntahâ and Sidre tree will be discussed.

Keywords: Tafsir, Surat an-Najm, Hadith, Sidrat al-Muntaha, Cannat al-Ma'vâ.

Giriş

Bir beşer olması hasebiyle (Bkz. el-Kehf, 18/110; Fussilet, 41/6) Hz. Peygamber'in daha önce kitap ve iman bilgisine sahip olmadığı ama vahyin, kendisine yol gösterme bağlamında bir ışık olduğu zikredilmiştir (Bkz. en-Necm, 53/3). Yüce Allah, Hz. Peygamber'e nübüvveti sürecinde kimi zaman olağanüstü bazı âyetlerini göstermeyi murat etmiştir (Bkz. el-İsrâ, 17/1). Onlardan *Sidretü'l-Müntehâ* ve *Cennetü'l-Me'vâ* mekânlarını örnek olarak vermek mümkündür. Kur'an'ın verdiği bilgiye göre Hz. Peygamber, söz konusu iki kutsal mekânı İsrâ ve Miraç yolculuğunda yaşamış¹, döndüğünde o süreçte gördüklerini aynıyla vaki insanlara aktarmış, gözünün gördüğünü kalbi onaylamış, olayın heybeti karşısında gözleri kaymamış, hedefinden şaşmamıştır (Bkz. en-Necm, 53/3, 11, 17.).

İsrâ ve Miraç vakalarına dair Kur'an'da bazı karineler bulunmakla birlikte (bkz. İsrâ, 17/1; Necm, 53/8-9) olayın sadece ruhen mi yoksa hem ruhen hem bedenen mi olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir ama selef âlimlerinin kahir ekseriyeti, İsrâ ve Miracın hem bedenen hem ruhen gerçekleştiği konusunda fikir birliği içindedirler.² Fakat söz konusu süreçte vahiyle haber verilen *Sidretü'l-Müntehâ* ile *Cennetü'l-Me'vâ* mekânlarına dair detaylar, tefsir usulü bağlamında müteşabihattan³ olduklarından birçok tefsir ve yorumu müsait formdadır.⁴ Hz. Peygamber, melekût alemindeki Yüce Allah'ın yüce âyetlerinden gördüklerini ahabına anlatmış, onların imanları yakını derecede artmıştır.⁵

Birçok konuda olduğu gibi söz konusu olaya ilişkin bilahare hikâyemsi rivâyetlerin vukuu müşahede edilebilmektedir. Bu durumda müfessirin mezhep, meşrep veya kanaat çevresinin dinamikleri de gözden uzak tutulmamalıdır. İslâm'ın zuhurundan sonra neredeyse her asırda Müslüman milletlerin âlimlerince birçok yönden Kur'an'ın tefsiri yapılmış; bazen onu yüceltmek adına birçok kıssa ve rivâyetlerle süslenmiş, bazen âyetlerin tefsiri İsrâiliyyât kaynaklı haberlerle desteklenmiştir.⁶

Bu konuya dair literatür değerlendirmesi bağlamında fazla çalışmanın olduğu söylenemez. Ele aldığımız konuya yakın çalışmalardan biri, Necm Sûresinin inişiyle mirac olayının gerçekleşme zamanı arasındaki tarih uyumsuzluğuna dikkat çeken makaledir.⁷

---

¹ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*, thk. Abdullah el-Hâlidî, (Beyrût: Şirketü Dâru'l-Erkam, H/1416), 2/317; Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 7/651.

² Muhammed Ebü Zehra, *Zehretü't-tefâsîr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr el-Arabî, ts.), 8/4320; Muhammed el-Gazzâlî, *Fıkhu's-sîre* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, H/1427), 138; Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr el-Muâsır, 1991), 27/102.

³ Kur'an, kişisel arzularını tatmin etmek amacıyla müteşabih âyetlerin peşine düşmenin, beraberinde fitne-fesat getireceği ihtimaline dikkat çekmiştir. Bkz. Âl-i İmrân 3/7.

⁴ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî (ö.1998), isrâ olayını *أرضي/erdî-yere* ait, miracı ise *سمآوي/semâvî* âyet şeklinde tasnif etmiştir. Bkz. eş-Şa'râvî, *el-Havâtır havle'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kâhire: Matbaatü Ahbâr el-Yevm, ts.), 6/3475.

⁵ Abdülkerim Yûnus el-Hatîb, *et-Tefsîrü'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, 1970), 8/425.

⁶ Bkz. Âişe bint Muhammed Ali Abdurrahmân, *et-Tefsîrü'l-beyânî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru'l-Maarif, ts.), 1/16; Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse, 1976), 1/130, 133-135, 135-140-144. Müfessir, bir taraftan İsrâiliyyât kaynaklı haber ve rivâyetlere mesafeli dururken, diğer taraftan da kozmolojik alan gibi değişken ve farklı yorumlara müsait tezlere ihtiyatla yaklaşip onları kesin argümanlarmış gibi eserine almaması, sonradan karşılaşması muhtemel eleştirilere meydan vermemiş olacaktır. Geniş bilgi için bkz. Kutbettin Ekinci, "Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu", *bilimname*, (XXXVII, 2019/1), 169-190.

⁷ Bkz. Yasin Pişgin-Aziz Karabulut, "Necm Sûresinin İnişiyle Mi'rac Olayının Gerçekleşme Zamanı Arasındaki Tarih Uyumsuzluğuna Dair Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, (2023/59), 41-53.

Bu çalışmada Cennetü'l-Me'vâ ile Sidretü'l-Müntehâ'ya dair tefsir, yorum ve görüşler analitik bir yaklaşımla değerlendirilecektir. Konunun daha iyi anlaşılması adına öncelikle söz konusu kavramların lügavî ve ıstilahî anlamlarının verilmesi yerinde olacaktır.

1. E-v-y/Âvâ Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Fiil kökü *أ-و-ي* e-v-y olan evâ kelimesi *إلى* "ilâ" harfi ile kullanıldığında bir yere sığınmak; *ب* "ba" harfiyle geldiğinde ise korumak, barındırmak ve birini ağırlamak anlamlarını taşır.⁸ *المَأْوَى* Me'vâ kelimesi ise e-v-y fiilinin mastarı olup "sığınılan yer, barınak ve sığınak" anlamına gelmektedir.⁹ Bilindiği üzere insan, doğal olarak hep muhkem gördüğü, sağlam bildiği ve güçlü bir varlığın denetim ve gözetimi altında olduğu beklentisiyle bir yere sığınmıştır.¹⁰ Bu itibarla Kur'an'da Hz. Lût'un kavmine yönelik *فَالْتَوَىٰ إِلَىٰ رُحْنٍ شَدِيدٍ* "Keşke benim size karşı koyacak bir gücüm olsaydı veya güçlü bir desteğe dayanabilseydim" (Bkz. Hûd, 11/80) ifadesinde, e-v-y fiilinin türevi kullanılmıştır. Buradaki *أَوَىٰ/âvî* "dayanabilseydim" yüklemdeki sığınma süreci ve orayı barınma yeri olarak kabullenme hem gece hem gündüzü kapsayan bir süreçtir.¹¹ Bu nedenle Kur'an, sözlük anlamında kafirler için *مَأْوَاهُمُ النَّارُ* "Me'vânız/yeriniz cehennemdir" (Bkz. Ankebût, 29/25; el-Câsiye, 45/34; el-Hadîd, 57/15); *مَأْوَاهُمْ النَّارُ* "Me'vâları/yerleri cehennemdir" (Bkz. Âl-i İmrân, 3/151, 197; en-Nisâ, 4/97, 121; et-Tevbe, 9/73, 95; Yûnus, 10/8; er-Ra'd, 13/18; el-İsrâ, 17/97; en-Nûr, 24/57; es-Secde, 32/20; et-Tahrîm, 66/9) mealinde vurguda bulunmuştur.

Hz. Nuh'un davetine karşı çıkan oğlunun *سَأْوَىٰ إِلَىٰ جِبَلٍ يَّغْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ* "Beni, sudan koruyacak bir dağa sığınırım" (Bkz. Hûd, 11/43) diye cevap vermesi; huzuruna girdiklerinde Hz. Yusuf'un, kardeşini yanına alması (Bkz. Yûsuf 12/69); dönemlerindeki idarenin baskısından kaçan muvahhid gençlerin bir mağaraya sığınmaları olayı (Bkz. el-Kehf, 18/10) gibi haberler, söz konusu e-v-y fiilinin farklı türevleri ile vurgulanmıştır.¹²

2. Cennetü'l-Me'vâ'nin Anlamı ve Mahiyeti

Kaynaklarda genellikle verilen bilgilerde sığınılacak yer, mekân ve mesken anlamlarına gelen¹³ Me'vâ cenneti, şehit ruhlarının vardığı ve orada rızıklandığı "en yüce yer" olarak nitelenmiştir.¹⁴ Cennet kelimesinin aslı kendini kaybetmek, hayrete düşmek, çılgına dönmek manasına gelen *ج-ن-ن* /c-n-n fiilinden türemiştir. Çünkü Hz. Peygamber, mirac olayında böyle bir mekânı ilk defa görmüştür.¹⁵ Sık

⁸ Ebû'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüga ve es-sâhibî fî fikhi'l-lüga*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/105.

⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, H/1412), 103; Muhammed Emîn el-Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân fî ravâbî 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrût: Dârü Tavki'n-Necât, 2001), 28/151.

¹⁰ Ebû Mansûr el-Bâhis Muhammed b. Sehl b. Merzûbân el-Kerhî, *el-Elfâz* (Ammân: Dârü'l-Beşîr, 1991), 106.

¹¹ Ebû Abdullah Zeynüddîn Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh* (Beyrût: Dârü'n-Nemûzaciyye, 1999), 26; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Heyet (Kâhire: Dârü'l-Hidâye, ts), 37/113.

¹² E-v-y fiili ve türevleri için bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1982), 103.

¹³ Ebû Bekr er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, 26; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 37/113.

¹⁴ Ebû'l-Hasen b. Beşîr Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleymân* (Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâs, 2002), 4/160.

¹⁵ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. el-Muhâribî İbn Atıyye el-Endülüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 5/199. Elmalılı, bu konuya dair "Akılların hayrette kaldığı, daha ötesinde tasavvur edilmeyecek son derecede hayrette kaldığı makamda Hz. Peygamber hayrette kalmadı, şaşmadı, gördüğünü gördü" şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 8/4581.

ağaçlarla kaplı olduğundan Arapçada bahçeye de cennet adı verilmiştir.¹⁶ Cennet'in çoğulu جَنَّاتٌ/cennât ve جَنَّانٌ/cinnân olup bahçivana جَنَّانٌ/cennân denir.¹⁷

Râgıb el-İsfahânî (ö.V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), eserinde cennetin isimlerini *Cennetü'l-Firdevs*, *Cennetü'l-Adn*, *Cennetü'n-Na'im*, *Dârü'l-Huld*, *Cennetü'l-Me'vâ*, *Dârü's-Selâm* ve *İllyiyyûn* diye kaydetmiştir.¹⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), söz konusu cennet isimlerine *Dârü'l-Makâme* ve *Dârü'l-Hayavân* diye eklemeye yapanların yanı sıra¹⁹ âyetlerden deliller getirerek cennetle ilgili on iki madde tasnif edenlerin olduğunu da söylemek mümkündür.²⁰

Mecnûn kelimesi de جَنَّانٌ/c-n-n fiilinden türemiş bir sözcüktür ki aşk derdiyle hoş olarak cinlenmiş, cinnet geçirmiş, aklî melekesini yitirmiş kimse demektir.²¹ Kur'ân, aynı kökten gelen جِنَّةٌ/cünnetün kelimesini de siper ve kalkan anlamında kullanmıştır (Bkz. Mücâdele, 58/16). Aynı fiilden türeyip gizli ve saklı olması açısından anne rahminde saçlı bitmeye başlayan ve dünyaya gelinceye kadarki süreci yaşayan bebeğe جَنِينٌ/cenîn adı verilmiştir, çoğulu ise أَجِنَّةٌ/ecinnetün vezninde gelir.²² Kur'ân, bu sözcüğü هُوَ أَعْلَمُ بِكُمْ إِذْ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَإِذْ أَنْتُمْ أَجِنَّةٌ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقَى "Sizi topraktan yarattığı zamanki halinizi de annelerinizin karınlarında cenin olarak bulmuşunuzu da en iyi bilen O'dur" (Bkz. en-Necm, 53/32) şeklinde haber vermiştir.

Me'vâ cenneti hakkında birçok yorum yapılmıştır: Atâ b. Ebî Rebâh el-Kureşî (ö.114/732), İbn Abbâs'tan aktardığına göre Me'vâ cenneti, Cebrâil ve diğer meleklerin yer aldığı kutsal bir mekândır.²³ Nitekim Hz. Peygamber, Cebrâil'i ilk defa vahyin başlangıcında semanın altında Hira Mağarası'nda, ikinci defa ise bu mekânda gökte yani semanın üstünde aslı suretinde görmüştür.²⁴ Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652-53), Hz. Âişe (ö.58/678), Mücâhid b. Cebr (ö.103/721) ve Rebî' b. Enes (ö.140/757), Hz.

¹⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 203; Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mü'cemü'l-lügati'l-'Arabiyye el-mu'âsıra* (Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 2008), 1/407.

¹⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, thk. Muhammed Avd Mur'ib (Beyrût: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, 2001), 10/269; İbn Atıyye el-Endülüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 5/199; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 7/214.

¹⁸ Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, 204.

¹⁹ Ebû Abdullâh Şemseddîn Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrût: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, H/1410), 514-515.

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Mecduddîn Muhammed b. Yakup Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-'azîz* (Kâhire: İhyâ Tûrâsi'l-İslâmî, 1996), 2/352-354. Cennetin kavramsal çerçevesine dair bkz. Ayrıca bkz. Mehmet Demir, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Garibu'l-Kur'ân'ın Yeri (Kurtubi Tefsiri Örneği)* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 276-278.

²¹ Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn* (Beyrût: Dârü Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 6/21;

²² İsfahânî, *Müfredât*, 204; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî, *Fıkhü'l-lüga ve sırrü'l-'Arabiyye* (Beyrût: Dârü İhyâ et-Tûrâsi'l-Arabî, 2002), 132; Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Mü'cemü dîvânî'l-edeb*, thk. Ahmed Muhtâr (Kâhire: Dârü's-Şa'b, 2003), 3/80; Ebû Saîd Neşvân b. Saîd b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydullâh, *Şemsü'l-'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-'Arab mine'l-külûm* (Beyrût: Dârü'l-Fikr el-Muâsır, 1999), 2/948; Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mü'cemü'l-lügati'l-'Arabiyye el-mu'âsıra*, 1/408.

²³ Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed Vâhidî, *el-Vasût fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 4/198; Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Dercü'd-dürer fî tefsîri'l-ây ve's-süver* (Ammân: Darü'l-Fikr, 2009), 2/598.

²⁴ Müttafakün aleyh bir hadise göre Hz. Âişe "Onu gözler idrak edemez, O ise gözleri idrak eder. O Latif'tir, Habir'dir" (En'âm 6/103) ve "Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur" (Şûrâ 42/51) âyetlerini delil olarak getirmiş ve "Kim, Muhammed, Rabbini gördü derse, o yalan söylemiştir" diye bir uyarıda bulunmuştur. Bkz. Buhârî, *Tefsir, Mâide 7, Bed'ü'l-Halk 6, Tefsir, Necm 1, Tevhîd 4*; Müslim, *İmân 287*.

Peygamber'in, Cebrâil'i aslı suretinde iki kez gördüğünü söylemişler, cumhur da onların görüşü doğrultusunda ittifak etmiştir.²⁵

Ka'bü'l-Ahbâr, Cennetü'l-Me'vâ'yı, içinde şehitlerin ruhlarını yükseklere taşıyan yeşil kuşların bulunduğu yer olarak nitelemiştir.²⁶

Me'vâ isminin bir cenneti değil, Kur'ân'da adı geçen bütün cennetleri kapsadığına dair bazı karinelerin olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Kur'ân'da *أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ* "İman edip salih amel işleyenlere gelince, onlar için, yapmakta olduklarına karşılık bir mükâfat olarak Me'vâ cennetleri vardır" (Bkz. es-Secde, 32/19) âyetinde cennet kelimesi, cemi/çoğul kipinde zikredilmiştir. Buradan hareketle Kur'ân'da bazen müfret/tekil, bazen cemi/çoğul kipte gelen Me'vâ'nın özel isim olmaktan daha çok, cins isim olduğunu ileri sürenler olmuştur.²⁷ Bu görüş, gözden ırak tutulmayacak nitelikte bir bakış açısı olarak söylenebilir.

Cennetü'l-Me'vâ'nın işlevine dair görüşler, birbirinden farklılık arz etmektedir. Örneğin İbn Acîbe (ö.1224/1809), şehitlerin kıyametten önce henüz dünyada iken Me'vâ cennetine gireceklerini, orada rızıklanacaklarını, ruhlarının yeşil kuşların kursağında barınacağını, sıddıkların ruhlarının da kendi suretlerinde şekil alacağını ve istedikleri yere gitme konusunda serbest olacaklarını; bu durumun iman edenlerin salih amellerine karşılık gecikmeksizin verilen bir ihsan olduğunu söylerken²⁸; Ebû Abdullâh el-Kurtubî (ö.671/1273) ise Me'vâ cennetinin, Arş'ın altında olduğunu, müminlerin ruhlarının oraya yerleşip nimetlerinden yararlandığını ve güzel hoş/mis kokularından istifade ettiğini söylemiştir.²⁹ Ebû Hayyân Muhammed el-Endelüsî (ö.745/1344), Me'vâ cenneti, takva sahiplerine vadedilen yer olmayıp şehit ruhlarının ve meleklerin karar kıldığı yerdir, diye tanımlarken³⁰; Şevkânî (ö.1250/1834), adı geçen kutsal mekânın Cennetü'l-Me'vâ diye nitelenme nedenini Hz. Adem'in oraya sığınak olmasına bağlamıştır.³¹ İzzet Derveze ise (ö.1984) me'vâ kelimesini Arap dili ve edebiyatı bağlamında ele almış, çoğul şeklinde gelen *جَنَّاتٌ/cennât* kelimesine muzafun ileyh olduğundan, genel olarak kurtuluşa erenlerin ve hüsrana uğrayanların varacakları yer anlamında varit olduğunu söylemiştir.³² Bu yorumuyla İzzet Derveze'nin geleneksel yorum ve tefsirlerden farklı düşündüğünü söylemek mümkündür.

²⁵ Ali b. Faddâl b. Ali b. Gâlib el-Mücâşî el-Kayravânî, *en-Nuketü fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdullah Abdülkâdir et-Tavîl (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 470; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcabbâr es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân* (Riyâd: Dârü'l-Vatan, 1997), 5/291; Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endülüsî, *el-Bahrü'l-muhît* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1999), 10/12; Ebü'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 7/413; Muhammed Cemâluddîn Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1418), 9/67.

²⁶ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, 7/650.

²⁷ Bkz. Ebû Abdullâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Halîmî el-Cürcânî, *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*, thk. Hilmî Muhammed Fûda (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1979), 1/474.

²⁸ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslân (Kâhire: Hasan Abbâs Zekî, 1998), 4/396.

²⁹ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu'li ahkâmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1964), 17/96.

³⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 10/13.

³¹ Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethü'l-kadîr* (Dimaşk: Dârü İbn Kesîr, 1993), 5/129. Ayrıca bkz. Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Hasan Hân el-Kannevcî, *Fethü'l-beyân fi mekâsidi'l-Kur'ân* (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992), 13/253.

³² Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs* (Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963), 2/80.

Burada Me'vâ'nın, dünya hayatında fedakâr davranan müminlerin yeri olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmadığı sonucuna varıldığı söylenebilir.³³

3. Sidre Ağacı ve Sidretü'l-Müntehâ'nın Mahiyeti

Arapçada çoğulu sidrât olan *sidre*³⁴ kelimesi; yiyecek bağlamında pek yararı olmayan ve varılabilecek son noktadaki bir ağaç anlamına gelmektedir.³⁵ Nitekim söz konusu ağaç, âyette فَأَعْرَضُوا فَإِن سَأَلْنَا عَلَيْهِمْ سِيْلَ الْعَرَمِ وَبَدَّلْنَا لَهُمُ بَهْنَةً مِن جَنْتَيْهِمْ دَوَاتِي أَكْلِ خَمِطٍ وَأَثَلٍ وَشَيْءٍ مِّن سِدْرٍ قَلِيلٍ “Ama onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların iki bahçesini acı yemişli, ılıgın ve birkaç da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik” (Bkz. Sebe', 34/16) şeklinde nitelenmiştir. Aynı ağacın dikenleri, insanlar tarafından evlere gölgelik yapıldığından Kur'an'da bir mesel olarak vurgulanmıştır (Bkz. Vâkıa, 56/28).

Ka'bü'l-Ahbâr'a göre söz konusu mekân, cennetin uç noktasında yer aldığından, Yüce Allah'tan gayrı herkesin ilminin orada nihâyete erdiği, kimsenin onun ötesine geçemediğinden “müntehâ” adını aldığını söylemiştir.³⁶ İbn Ebî Şeybe (ö.235/849), İbn Abbâs'ın Sidretü'l-Müntehâ'nın mahiyeti hakkındaki sorusuna Ka'bü'l-Ahbâr'ın cevabının, meleklerin ilminin sona erdiği, Yüce Allah'ın emirlerini aldıkları, hiçbir ilim sahibinin ona erişemediği bir yer olduğunu kaydetmiştir.³⁷ Zemahşerî (ö.538/1144), Sidretü'l-Müntehâ'daki ağacın Arabistan kirazına benzer bir ağaç olup semanın yedinci katında ve Arş'ın sağ tarafında yer aldığını, meyvesinin Hecer kabilesinin su testilerine; yapraklarının fil kulağına benzediğini zikretmiştir. Zemahşerî, bir atlının, gölgesinde yetmiş yıl yürüse dahi sonuna ulaşamayacağını, Müntehâ'nın ism-i mekân kalıbında “bitiş noktası” veya mastar olarak “bitiş” anlamına geldiğini, Sidretü'l-Müntehâ'nın cennetin bitiş noktasında ve sonunda bulunduğunu, orayı hiç kimsenin geçemeyeceğini gerek meleklerin gerekse başkalarının bilgisinin son sınırı olduğunu, ötesini hiç kimsenin bilemeyeceğini, şehitlerin ruhlarının oraya varacağını eklemiştir.³⁸ Elmalılı ise (ö.1942) sidre meyvesini Trabzon hurmasına benzetmiştir.³⁹

³³ Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. İsâ b. Ebû Zemenîn el-Mürri el-Kurtubî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîz* (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002), 4/308.

³⁴ Bkz. Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mu'cemü'l-Lügati'l-'Arabîyye el-mu'âsıra*, 2/1049; Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüdîn Muhammed eş-Şeybânî el-Çezerî, *en-Nihâye fi garibi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmîyye, 1979), 2/353; Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîd* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 405.

³⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 403; Sa'dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsü'l-fikhî lügaten ve istilâhen* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1988), 168.

³⁶ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmi'ü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 22/514; Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 9/65; İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, 5/503.

³⁷ Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fi't-efsîri bi'l-me'sûr*, 7/650.

³⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidî't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl* (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 4/416; Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb* (Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999), 28/244, 30/575. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî de (ö.146/763) bu görüşü paylaşmıştır. Bkz. Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1994), 4/198.

³⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 8/4580.

Sidretü'l-Müntehâ'nın nerede olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Onun bütün semayı gölgelediğine⁴⁰ ve cennetin zirve noktası olduğuna dair yorumların yanı sıra⁴¹; göğün altıncı⁴², yedinci katında bulunduğu dair farklı görüşler de söz konusudur.⁴³ Adı geçen mekâna Sidretü'l-Müntehâ denmesinin nedenini, oraya şehitlerin ruhlarının varmasına bağlayanlar olduğu⁴⁴ gibi beş faktöre bağlayanlar olmuştur, onlar: Peygamberlerin ilimlerinin orada sona ermesi, amellerin orada sona ermesi, melekler ile peygamberlerin orada durması, Hz. Peygamber'in sünnetine ve hayat tarzına uyanların oraya kadar varması, göğün alt katmanında bulunanların ancak oraya kadar ulaşması ve üsttekilerin ise ancak oraya kadar inmesidir.⁴⁵ İbn Acîbe, kul öldüğünde meleklerin, onun ruhunu Sidretü'l-Müntehâ'ya çıkardıklarını ve orada durdurduklarını; meleklerin, müminlerin ruhlarını hesap için Sidretü'l-Müntehâ'ya yükselttiklerini, ebedi konaklayacak yerlerini görsünler diye cennete götürdüklerini, daha sonra sorgu-sual için kabre geri getirdiklerini kaydetmiştir.⁴⁶ Müellifin bu yorumu, nasslara dayanmayan bir bakış olarak değerlendirilebilir.

Cumhura göre Hz. Peygamber, temiz ve seçkin ruhların yükseldiği, şeytan ve kötü ruhların yaklaşmadığı bu mekânda Cebrâil'i görmüştür.⁴⁷ Bazıları ise Yüce Allah'ın, Cennetü'l-Mevâ'yı, Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında zikretmesi, onun sidre ağacına değer vermesi diye değerlendirmiştir.⁴⁸

4. Sidre Ağacı Hakkında Farklı Görüşlerin Analizi

Tefsir ilmi bağlamında müteşabih kategoride yer alan Sidretü'l-Müntehâ hakkında çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Mukâtil b. Süleymân (ö.150/767), İbn Abbâs'tan nakille söz konusu ağacın dallarının inci, yakut ve zebrecetten oluştuğunu, yapraklarının fil kulağına, yemişinin Yemen mamulü testilere benzediğini, göğün yedinci katının en yüksek yerinde ve arşın sağ tarafında

---

⁴⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, thk. Muhammed Avd Mur'ib (Beyrût: Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabî, 2001), 12/247.

⁴¹ Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn*, 7/116; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, 12/121; Ebû Fadl Cemalüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Müessesetü'l-'Alâmî, 2005), 4/440; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 12/276. Ayrıca bkz. Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî en-Nîsâbü'rî, *İcâzü'l-beyân 'an me'âni'l-Kur'ân*, Hanîf b. Hasan el-Kâsımî (Beyrût: Dâru'l-Garb el-İslâmî, 1995), 2/773.

⁴² Taberî, *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, 22/514; Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfü'l-istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Alî Dahrûc (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996), 1/941-942; Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr*, 27/102.

⁴³ Bkz. Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mü'cemü'l-Lügati'l-'Arabîyye el-mu'âsıra*, 2/1049; Ebû Abdullâh Abdurrahmân b. Nâsır b. Abdullah b. Nâsır es-Sa'dî en-Nâsırî, *Tefsîrû'l-kerîmi'r-rahmân fî tefsîri kelâmî'l-mennân (Tefsîrû's-Sa'dî)* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 818; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 35/516; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhîd*, 405. Nesefî, cumhura göre söz konusu kutsal mekânın göğün yedinci katında olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Kelim et-Tayyib, 1998), 3/391.

⁴⁴ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş el-Kaysî el-Kayravânî, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fînûni 'ulûmih* (Şârîka: Mecmûatu Buhûsî'l-Kitâb-i ve's-Sünne, 2008), 11/7153.

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *Tefsîrû'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn)* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992); İbn Atıyye el-Endülüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, 5/199. Ayrıca bkz. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fî t-efsîr bi'l-me'sûr*, 7/650.

⁴⁶ İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*, 2/128, 7/134.

⁴⁷ Bkz. es-Sa'dî, *Tefsîrû'l-kerîmi'r-rahmân fî tefsîri kelâmî'l-mennân (Tefsîrû's-Sa'dî)*, 818; Hererî, *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân fî ravâbî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 28/117; Muhammed Ebû Zehra, *Zehretü't-tesfîr*, 28/117.

⁴⁸ Bkz. Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-'Uleymî el-Makdisî, *Fethu'r-rahmân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Nüreddîn Tâlib (Beyrût: Dâru'n-Nevâdir, 2009), 6/438; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr et-Tûnusî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: Dâru't-Tûnusîyye, 1984), 27/100.

bulduğunu zikretmiştir.⁴⁹ Bir yaprağının bütün dünyayı ve içindekilerini aydınlatacak kadar parlıtlı olduğunu söyleyenler bulunmaktadır.⁵⁰

Ağacın heybeti hakkında da bazı yorumlar yapılmıştır. Mesela buna, her bir dalının bir atlının yüz yıllık gideceği gölgeye sahip olduğu örnek olarak verilebilir.⁵¹ Kimisi de bir dalının, yüz bin kişiyi gölgeleyecek kadar büyük olduğunu rivâyet etmiştir.⁵² Dahhâk b. Müzâhim (ö.105/723), sidre ağacı hakkında farklı bir yorumda bulunmuş, onun Yüce Allah'ın nuru olduğunu ileri sürmüştür.⁵³ Yahyâ b. Sellâm (ö.200/815), Yüce Allah'ın en güzel yarattığı şeyin sidre olduğunu, bir yaprağının bir ümmeti örtmeye kâfi geldiğini, altından tatlı sudan bir ırmağın (Selsebil) fişkırıldığını, Selsebil'den Rahmet ve Kevser adında iki ırmağın oluştuğunu, Rahmet ırmağından yıkandığında mümin kimsenin önceki ve sonraki günahlarının affedileceğini bildirmiştir.⁵⁴

Burada Yahyâ b. Sellâm'ın İsrâiliyyât temelli afakî yorumlarının kabul edilmesi halinde, beraberinde eleştirel formda bazı sıkıntılar getireceği kanaatini paylaşıyoruz.

Bazıları sidrenin, Hz. Peygamber'in, altında beyat aldığı ağaç diye nitelemiş olsa da bu görüş, pek kabul görmemiştir.⁵⁵ Kimisi de daha ileri gitmiş, bu hususta herhangi açık ve sarıh bir nas olmamasına rağmen sidrenin Hz. Peygamber'in nurundan yaratıldığını ileri sürmüştür.⁵⁶ Nitekim -ins, cin, yer, gök dahil- bütün kâinatın Hz. Peygamber'in nurundan yaratıldığına ve nurundan hiçbir şeyin eksilmediğine inananlar bulunmaktadır.⁵⁷

Sidrenin oldukça uzun bir gölgesi, meyvesinin tadı leziz ve çok hoş kokusu olmak üzere üç üstün özelliği bulunmaktadır. Onun bu üç özelliği, imanı oluşturan söz/kavl, pratik/amel ve niyet şartlarına tekabül etmektedir. Gölge amel'e, tat niyete, hoş koku ise alenen söylenen söze karşılık gelmektedir.⁵⁸ Bu tür garip yorumlara yönelik bazı eleştirilerin olduğunu söylemek mümkündür. Mesela bazıları, söz konusu yorumu yapan ve görüşleri savunanları, Kur'an-ı Kerim'deki nasların kendilerini yalanladığını

⁴⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, 4/160.

⁵⁰ Tehânevî, *Keşşâfû istilâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*, 1/942.

⁵¹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbüri, *el-Keşf ve'l-beyân'an tefsîri'l-Kur'an* (Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 2002), 9/143.

⁵² Bkz. Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimu't-tenzil fi tefsîri'l-Kur'an*, (Beyrût: Dârü İhyâ et-Turâsi'l-Arabî, 1420), 4/306; Muhammed Senâullah Mazharî Pânîpetî, *et-Tefsîrü'l-Mazharî*, thk. Gulâm Nebî Tûnusî (Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, H/1412), 9/113; Ali b. Muhammed, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzil* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1415), 4/205.

⁵³ Mâverdî, *Tefsîrü'l-Kur'an (en-Nüket ve'l-'uyûn)*, 5/396. Buradan hareketle İbn Acîbe, söz konusu süreçte Hz. Peygamber'in özel bir tecelli ve tam bir marifetle Allah'ı gördüğünü ileri sürmüştür. Bkz. İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd*, 5/503. Oysaki Daha önce vurgulandığı üzere Hz. Aişe'den gelen müttafakün aleyh bir hadise göre Hz. Peygamber'in, Yüce Allah'ı gördüğünü iddia eden kimse yalan söylemiştir. Bkz. Buhârî, *Tefsîr, Mâide 7, Bed'ü'l-Halk 6, Tefsîr, Necm 1, Tevhîd 4*; Müslim, *İmân 287*.

⁵⁴ Ebû Zekeriyâ b. Ebî Sa'lebe Yahyâ b. Sellâm et-Teymî, *Tefsîrü Yahyâ b. Sellâm* (Beyrût: Hind Şelebî, 2004), *Tefsîr*, 1/110. İkisi içinden/batın, ikisi de dışından/zahir olmak üzere dört nehrin Sidre ağacından fişkırıldığına dair rivâyetlerin olduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcabbâr es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'an*, thk. Komisyon (Riyâd: Dârü'l-Vatan, 1997), 3/215.

⁵⁵ Bkz. Ebû'l-Kâsım Burhânuddîn Mahmûd b. Hamza Tâcülkurrâ el-Kirmânî, *Garâibu't-tefsîr ve 'acâ'ibu't-te'vîl* (Beyrût: Müessesetü Ulûmi'l-Kur'an, ts), 2/1155.

⁵⁶ Bkz. Sehl b. Abdullâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdullâh b. Refî' et-Tüsterî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm -Tefsîrü't-Tüsterî-* (Beyrût : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 156.

⁵⁷ Muhammed b. Ömer b. Mübârek Bahrak el-Himyerî el-Hadramî, *Hadâikü'l-envâr ve metâliü'l-esrâr fi sîreti'n-nebiyyi'l-muhtâr*, thk. Muhammed Gassân Nasûh Özkül (Cidde: Dârü'l-Minhâc, H/1419), 231; Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-sebi'l-mesâni* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1415), 7/197.

⁵⁸ Mâverdî, *Tefsîrü'l-Kur'an (en-Nüket ve'l-'uyûn)*, 5/396.

bildirmiştir⁵⁹ Her şeyin Hz. Peygamber'in nurundan yaratıldığı görüşlerine karşılık onlar “Yani Yüce Allah, öldürmekle emrolduğumuz yılan çıyan, akrep vb. haşaratı, maymun ve domuzları, Hz. Muhammed'in nurundan mı yaratmış?” şeklinde sorular sormuştur.⁶⁰ Bu soruyla, evlerde insanları rahatsız eden keler ve yılan gibi hayvanların öldürülmesine cevaz veren hadislere telmihte bulunulmuştur.⁶¹

Hurûfu mukataadan hareket ederek (eş-Şu'arâ, 26/1) *طسم /Tâ-Sîn-Mîm* harflerindeki Tâ'nın Tûbâ ağacına, Sîn'in sidre ağacına, Mîm'in ise Hz. Muhammed'e işaret ettiğini söyleyenler vardır.⁶² Halbuki sözcüklere hurûfu mukataa merkezli anlamların verilmesi, bilgi edinme bağlamında bazı sıkıntıların baş göstermesine ve bu alanın suistimal edilmesine neden olmakta, beraberinde birçok sorunu barındırmaktadır. Merâgî (ö.1952), bu problematiğe dair “Bizim yükümlülüğümüz, Yüce Allah'ın niteledikleri doğrultusunda söz konusu ağaca inanmamız, hakkında Kur'ân'ın haber verdiği bilgilerin ötesinde sorunlu yorumlar yapmaktan kaçınmamız; ancak ismet sahibi Hz. Peygamber'den gelen mütevatir rivâyetler kadar ondan söz etmemizdir” diye görüş beyan etmiştir.⁶³ Seyyid Kutub (ö.1966), Merâgî'nin görüşlerini tamamlar nitelikte Sidretü'l-Müntehâ hakkında ileri sürülen görüş ve yorumların tümünün sadece Yüce Allah'ın bilgisi dahilindeki gayb konuları olduğunu, onların yerlerini sınırlı akılla tayin etmenin mümkün olmadığını, Yüce Allah'ın seçkin kulu Hz. Peygamber'e açtığı bu alanlara ilişkin bize gelen bilgilerin sınırlı olduğunu, söz konusu olayların içyüzünü kavramanın insan gücünün dışında kaldığını, müminin sadece onlara inanmakla yetinmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁴ Mevdûdî ise (ö.1979) sidre konusunda detaya girmeyi pek uygun görmemiş, onun keyfiyetini bilmenin çok güç, hatta onu aktarmanın mümkün olmadığını söylemiştir.⁶⁵ Bu itibarla Merâgî, Seyyid Kutub ve Mevdûdî'nin konuya dair söyledikleri, en uygun yorum ve değerlendirmeler olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç

Çalışmada Hz. Peygamber'in Yüce Allah tarafından taltif edildiği, hiçbir beşere nasip olmayan bir ödülle ödüllendirildiği, kendisine gösterilen kutsal yerleri görme ve kavrama konusunda hiçbir tereddüt yaşamadığı, basiret ve firasetiyle isrâ-mirac olayını aktardığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yüce Allah, neredeyse her elçisini farklı şekillerde bazı değerlerle müşerref ve mükerrer kılmıştır. Örneğin Hz. İbrahim'i halil/dost (Halilullah) edinmiş, Hz. Mûsâ'yı Kelimullah yapmış, Hz. Davud'a demiri işleme becerisini vererek dağları ona amade kılmış, Hz. Süleymân'a hayvanların dilini anlama yeteneğini (mantkî't-tayr), cin ve rüzgârları emrine vermiş, Hz. İsa'yı kendi izni dâhilinde hastaları iyileştirme, hatta ölüleri diriltme ödülüyle onurlandırmıştır.

Sidret'ü-l-Müntehâ'nın yanında Cennetü'l-Me'vâ'nın zikredilmesinden amaç, sidreye değer kazandırma olduğu anlaşılmıştır. Aynı şekilde söz konusu iki kutsal mekân konusunda farklı görüşler olmasına rağmen İslâm âlimlerinin kahir ekseriyetinin görüşünün, onların göğün yedinci katında olduğu

---

⁵⁹ Muhammed b. Cemîl b. Zeyno, *Macmu'a 'a 'tü-tevcîhât el-İslâmiyye li islâhi 'l-ferdi ve 'l-muctama'* (Cidde: Dârü's-Samîi', 1997), 1/288. . Kur'ân'da insanların kimi yerde topraktan kimi yerde ise bir damla sudan yaratıldığına dair ayetler için bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü 'l-müfêhes li elfâzi 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, 433, 705.

⁶⁰ Muhammed b. Cemîl b. Zeyno, *Macmu'a 'a 'tü-tevcîhât el-İslâmiyye li islâhi 'l-ferdi ve 'l-muctama'*, 3/89.

⁶¹ İlgili hadisler için bkz. Tirmîzî, *Sayd* 13, 14.

⁶² Sa'lebî, *el-Keşf ve 'l-beyân 'an tefsîri 'l-Kur'ân*, 7/156; *Mâverdi*, *Tefsîrü 'l-Kur'ân (en-Nüket ve 'l-'uyûn)*, 4/164; Sem'ânî, *Tefsîrü 'l-Kur'ân*, 4/38; Ebü'l-Ferec Cemâlüdin Abdurrahmân b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü 'l-mesîr fi 'ilmi 't-tefsîr* (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2001), 3/334; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu 'l-beyân* (Beyrût: Dârü'l-Fikr,ts.), 6/259; Âlûsî, *Rûhu 'l-me'ânî*, 10/149.

⁶³ Ahmed b. Mustafâ el-Merâgî, *Tefsîrü 'l-Merâgî* (Kâhire: Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Babî el-Halebî, 1946), 28/117. Ayrıca bkz. Hererî, *Hadâiku 'r-ravhi ve 'r-reyhân fi ravâbi 'ulûmi 'l-Kur'ân*, 28/117.

⁶⁴ Bkz. Seyyid Kutub, *fi Zilâli 'l-Kur'ân* (Kâhire: Dârü's-Şurûk, 2003), 6/3407.

⁶⁵ Ebü'l-Ala el-Mevdûdî, *Tefhîmü 'l-Kur'ân*, çev. Komisyon (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986). 6/18.

tespit edilmiştir. Durum bu merkezde iken adı geçen mekânlara dair gelen hadis rivâyetleri, hadis usulü bağlamında “ahad haberler” kategorisinde olduğundan itikadî noktada herhangi bir bağlayıcı boyutu bulunmamaktadır.

Hem Sidret'ü-l-Müntehâ hem Cennetü'l-Me'vâ'nın yeri ve işlevine dair İslâm âlimlerinin ittifakı oluşmamış; bazıları oraya peygamberlerin, bazıları mü'minlerin, bazıları şehitlerin, bazıları sadıkların, bazıları muttakilerin, bazıları da oraya kurtuluşa erenlerin ve hüsrana uğrayanların varacakları yer anlamında gireceğini söylemiştir. İbn Acîbe ve benzeri bazı müfessirlerin “bir haberde denildiğine göre” veya “bir rivâyete göre” ifadelerle giriş yaparak neredeyse mütevatir nassları ve müttafakün aleyh hadis rivâyetlerini göz ardı ederek aslı olmayan, zayıf ve ilim erbabınca ciddiye alınmayan haberlere ilgi duyduğu müşahede edilmiştir. Mesela İbn Acîbe, -şahsına saygı göstermekle birlikte- Hz. Peygamber'in özel bir tecelli ve tam bir marifetle Allah'ı gördüğünü ileri sürmüştür. Kendisi, Hz. Peygamber'in Allah'ı bizzat gördüğünü tahkik ehli sûfilere isnat etmiştir. Açık nasslar ile (Bkz. el-A'râf, 7/143) çelişen bu tür yorumların kabul edilmesi bazı tehlikelerin tezahürüne neden olacaktır. Zira beraberinde diğer insanların da Yüce Allah'ı gördükleri iddiasını rutin hale getirecektir. Oysaki Kur'an, iddia sahiplerini, vahiy eksenli delillerini getirmeye (Bkz. el-Bakara, 2/111; el-Enbiyâ, 21/24; en-Neml, 27/64) davet etmiştir.

İlim ehline düşen görev, Kur'an'ın haber verdiği mekân ve şahıslara inanmaları, vahyin verdiği bilgilerin ötesinde zorlama yorumlar yapmamaları, masum Hz. Peygamber'den gelen sahih rivâyetler doğrultusunda fikir beyan etmeleridir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mü'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1982.
- Abdülkâhîr el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî. *Dercü'd-düerer fi tefsiri'l-ây ve's-süver*. Ammân: Darü'l-Fikr, 2009.
- Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade. *Me'âni'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.
- Âişe Abdurrahmân, bint Muhammed Alî. *et-Tefsîrû'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kâhire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-'azim ve's-sebi'l-mesânî*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1415.
- Bahrak, Muhammed b. Ömer b. Mübârek el-Himyefî el-Hadramî. *Hadâikü'l-envâr ve metâliü'l-esrâr fi sîretü'n-nebiyyi'l-muhtâr*. thk. Muhammed Gassân Nasûh Özkûl. Cidde: Dârü'l-Minhâc, H/1419.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *Sâhîhu'l-Buhârî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979.
- Bursevî, İsmâîl Hakî. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.
- Demir, Mehmet. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Garîbu'l-Kur'ân'ın Yeri (Kurtubî Tefsiri Örneği)*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Derze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrû'l-hadîs*. 10 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963.
- Ebû Habîb, Sa'dî. *el-Kâmûsü'l-fikhî lügaten ve ıstılâhen*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1988.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muhît*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1999.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Zehretü't-tefâsîr*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr el-Arabî, ts.
- Ekinci, Kutbettin. "Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu". *Bilimname*, XXXVII, (2019/1), 169-190.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüga*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İhyâi Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Fârâbî, Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm. *Mü'cemü'dîvânî'l-edeb*. thk. Ahmed Muhtâr Ömer. 4 Cilt. Kâhire: Dârü's-Şa'b, 2003.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'ayn*. 8 Cilt. Kâhire: Dârü Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakûp. *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 6 Cilt. Kâhire: Lecne İhyâ Türâsi'l-İslâmî, 1996.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakûp. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, Muhammed. *Fıkhu's-sîre*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, H/1427
- Halîmî, Ebû Abdullâh Hüseyin b. Hasen b. Muhammed b. Halîm el-Cürcânî. *el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*. thk. Hilmî Muhammed Fûda. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1979.
- Hâzin, Ali b. Muhammed, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şâhîn. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1415.
- Hererî, Muhammed Emîn. *Hadâiku'r-ravhi ve'r-reyhân fi ravâbî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 33 Cilt. Beyrût: Dârü Tavki'n-Necât, 2001.

- İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî. *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslan. 7 Cilt. Kâhire: Hasan Abbâs Zekî, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnusî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: Dârü't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Atıyye el-Endülüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzil*. Beyrût: Şirketü Dâri'l-Erkam, H/1416.
- İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Îsâ el-Mürri el-Kurtubî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîz*. 5 Cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed. *Mücmelü'l-lüga ve es-sâhibî fî fikhi'l-lüga*. thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultan. 2 cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullâh Şemseddîn Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrût: Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, H/1410.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. 9 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Manzûr, Ebû Fadl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dârü Sâdır, 1300.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-'azam*. thk. Abdülhamid Handâvî. 11 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî. 4 Cilt. Beyrût: 2001.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Dîmaşk: Dârü'l-Kalem, H/1412.
- Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn. *Mehâsinü't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. 9 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, H/1418.
- Kayravânî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni 'ulûmih*. Şârika: Mecmûatu Buhûsi'l-Kitâb-i ve's-Sünne, 2008.
- Kirmânî, Tâcülkurrâ Ebü'l-Kâsım Burhânuddîn Mahmûd b. Hamza. *Garâibu't-tefsîr ve 'acâibu't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, ts.
- Kur'ân Yolu Meâlî*, haz. Komisyon. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Kutub, Seyyid. *fî Zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Kâhire: Dârü's-Şurûk, 2003.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb. *Tefsîrü'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn)*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Mazharî, Muhammed Senâullah Pânîpetî. *et-Tefsîrü'l-Mazharî*. thk. Gulâm Nebî Tûnusî. 10 Cilt. Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412.
- Merâgî, Ahmed b. Mustafâ. *Tefsîrü'l-Merâgî*. 30 Cilt. Kâhire: Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Babî el-Halebî, 1946.

- Merzübân el-Kerhî, Ebû Mansûr el-Bâhis Muhammed b. Sehl. *el-Elfâz*. Ammân: Dârü'l-Beşîr, 1991.
- Mevdûdî, Ebü'l-Ala. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdi. *Tefsîrû Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şahhata. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâs, 2002.
- Mücâşîf, Ali b. Faddâl b. Ali b. Gâlib el-Kayravânî. *en-Nüketü fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Abdullah Abdülkâdir et-Tavîl. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nüreddîn Alî. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf*. Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 1990.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmud. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kelim et-Tayyib, 1998.
- Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd b. Sa'd b. Ubeydullâh. *Şemsu'l-'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-'Arab mine'l-külûm*. 11 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr el-Muâsir, 1999.
- Nisâbü'rî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyn el-Gaznevî. *Îcâzü'l-beyân 'an me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hanîf b. Hasan el-Kâsımî. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Garb el-İslâmî, 1995.
- Ömer, Ahmed Muhtâr Abdülhamîd. *Mü'cemü'l-lügati'l-'Arabiyye el-mu'âsıra*. 4 Cilt. Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 2008.
- Pişgin, Yasin-Karabulut, Aziz. "Necm Süresinin İnişiyile Mi'rac Olayının Gerçekleşme Zamanı Arasındaki Tarih Uyuşmazlığına Dair Bir Değerlendirme". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, (2023/59), 41-53.
- Râzî, Ebû Abdullâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebû Bekir. *Muhtârü's-sihâh*. Beyrût: Dârü'n-Nemûzaciyye, 1999.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihi'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, 1999.
- Sa'dî, Ebû Abdullâh Abdurrahmân b. Nâsır. *Teysîrû'l-kerîmi'r-rahmân fi tefsîri kelâmi'l-mennân (Tefsîrû's-Sa'dî)*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Fikhü'l-lüga ve surrû'l-'Arabiyye*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-'Arabî, 2002.
- Sehl et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdullâh b. Refî'. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm (Tefsîrû't-Tüsterî)*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcabbâr. *Tefsîrû'l-Kur'ân*, thk. Komisyon. 6 Cilt. Riyâd: Dârü'l-Vatan, 1997.
- Sıddîk Hasan Hân, Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevcî. *Fethü'l-beyân fi mekâsidi'l-Kur'ân*. 15 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1992.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *el-Havâtır havle'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 20 Cilt. Kâhire: Matbaatü Ahbâr el-Yevm, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethü'l-kadîr*. 6 Cilt. Dimaşk: Dârü İbn Kesîr, 1993.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid el-Fârûkî. *Keşşâfû istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dahrûc. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed. *Sünenü't-Tirmîzî*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Garb el-İslâmî, 1998.
- Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Makdisî. *Fethu'r-rahmân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Nureddîn Tâlib. Beyrût: Dârü'n-Nevâdir, 2009.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri. *el-Vasîf fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*. thk. Komisyon. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyâ b. Ebî Sa'lebe et-Teymî. *Tefsîrû Yahyâ b. Sellâm*. 2 Cilt. Beyrût: Hind Şelebî, 2004.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yûnus el-Hatîb, Abdülkerim. *et-Tefsîrû'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*. 16 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Fikr el-Arabî, 1970.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 2 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1976.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Zeyno, Muhammed b. Cemîl. *Macmua'tü-tevcîhât el-İslâmiyye li islâhi'l-ferdi ve'l-muctama'*. 3 Cilt. Cidde: Dârü's-Samî', 1997.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrû'l-münîr*. 30 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr el-Muâsır, 1991.